

MARIA NIETYKSA

(Warszawa)

DZIEJE MIAST POLSKICH W EPOCE KAPITALIZMU. PROBLEMY, STAN BADAŃ, POSTULATY

Badaniom nad dziejami miast w Polsce poświęcono w ostatnim dwudziestolecu kilka publikacji¹, w których uwzględniono zarówno ocenę osiągniętego dorobku, jak i kierunki dalszych badań. Autorzy skupili uwagę, bądź też ograniczyli pole swych obserwacji, do czasów przedrozbiorowych, a więc do dziejów miasta feudalnego. Kształtowanie się i rozwój miast epoki kapitalizmu zasługują z pewnością na odrębne omówienie. Zarówno historycy, jak i badacze innych dyscyplin humanistycznych, polscy i obcy, wyodrębniają urbanizację przemysłową. Szczególnie podkreśla się ogromny skok ilościowy i w konsekwencji — całkowicie nowe jakościowo zjawiska. Najbardziej może charakterystyczny aspekt tych zmian J. Szczepański ujął następująco: „Miasto nie jest wytworem społeczeństw uprzemysłowionych — znano je już w zamierzchłej starożytności, lecz dopiero rewolucja przemysłowa i rozwój cywilizacji technicznej wytworzyły wielkie miasta nowoczesne wraz z ich problemami społecznymi i kulturalnymi”² Nowe zjawiska w dziejach miast XIX—XX w. znalazły też odbicie — z różnym rozłożeniem akcentów zależnie od lokalnej specyfiki — w międzynarodowym przewodniku historii miast³, w notach historycznych dotyczących poszczególnych krajów europejskich.

Na rozwój miast omawianej epoki oddziaływało szeroko rozumiane kształtowanie się stosunków kapitalistycznych, przemiany gospodarcze i społeczne obejmujące zarówno wieś, jak i miasto. Dla miast szczególne znaczenie miało — jak to już podkreślono — uprzemysłowienie, a także zmiany w systemie komunikacji. Bardzo istotną rolę odegrał również czynnik demograficzny, tj. znaczne przyspieszenie tempa przyrostu ludności oraz związany z procesami gospodarczo-społecznymi wzrost jej mobilności terytorialnej i społecznej.

Podziały polityczne ziem polskich w XIX w. spowodowały zróżnicowanie w dziedzinie bezpośredniego oddziaływania państwa na rozwój miast,

---

¹ J. Topolski, *Badania nad dziejami miast w Polsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 1960, z. 2; A. Gieysztor, *Les recherches sur l'histoire urbaine en Pologne. 1960—1962*, „Acta Poloniae Historica”, VIII, 1963; H. Samsonowicz, *Badania nad dziejami miast w Polsce*, „Kwartalnik Historyczny” (dalej: „KH”) 1965, nr 1; M. Bogucka, *Badania nad dziejami miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Stan i zarys programu*, „KH”, 1975 nr 3.

² J. Szczepański, *Zagadnienia socjologii współczesnej*, Warszawa 1965, s. 113.

³ *Guide international d'histoire urbaine, I — Europe*, Paris 1977.

a więc polityki gospodarczej i miejskiej, systemów administracyjnych i prawnych, układów komunikacyjnych. Przecięcie granicami państwowym centralnych ziem polskich, włączenie poszczególnych dzielnic do różnych organizmów politycznych i gospodarczych przyniosło, jeśli chodzi o strukturę sieci miejskiej, skutki szczególnie trwale. Ślady dziedzictwa czasów zaborów widoczne są do dziś, mimo intensywnych procesów integracyjnych w Polsce międzywojennej i wzmożonej urbanizacji po II wojnie światowej.

W XIX w. można więc obserwować zmiany w sile oddziaływania poprzednio występujących czynników miastotwórczych i pojawienie się nowych, które określiły dalszy kierunek rozwoju miast.

Jako nowe jakościowo zjawiska w dziejach miast omawianej epoki należałoby wskazać:

- 1) znaczne przyspieszenie tempa wzrostu demograficznego miast, zwłaszcza od połowy XIX w., i ukształtowanie się odmiennej skali wielkości miast;
- 2) powstanie nowych miast i osad przemysłowych, tzn. takich, w których przemysł był głównym czynnikiem miastotwórczym i stanowił dominującą funkcję. A także rozwój przemysłu w wielu ośrodkach dawnych, co w znacznej mierze zdecydowało o dynamice ich dalszego wzrostu;
- 3) kształtowanie się okręgów przemysłowych oraz — od schyłku XIX stulecia — wielkich aglomeracji miejsko-przemysłowych;
- 4) skupienie się w miastach najważniejszych zjawisk społecznych, tj. formowania się klasy robotniczej, burżuazji i inteligencji;
- 5) kompleks zmian zachodzących w dziedzinie urbanistyki, budownictwa i gospodarki komunalnej związanych z wszystkimi wyżej wymienionymi zjawiskami, a stanowiących realizację możliwości technicznych, które przyniósł XIX-XX w.

W badaniach dziejów miast epoki kapitalizmu wydaje się nie ulegać wątpliwości konieczność wyjścia poza ich granice administracyjne. Potrzebę taką postulowali też badacze epok wcześniejszych, szczególnie jeśli chodzi o kształtowanie się przedmieść i jurdyk oraz relacje miasto—wieś (tu przede wszystkim — produkcyjną rolę miast). Odnośnie do XIX—XX w. takich problemów jest wiele, np. ruchy migracyjne obserwowane z punktu widzenia terytorialnych źródeł napływu ludności do miast oraz w aspekcie społecznym, tj. zewnętrznych (pozamiejskich) źródeł rekrutacji poszczególnych klas i warstw społeczeństwa miejskiego, kształtowanie się nowych ośrodków miejskich, które prawa miejskie uzyskiwały często ze znacznym opóźnieniem, rozwój przedmieść oraz stref zurbanizowanych, szczególnie wokół ośrodków wielkomiejskich.

Procesy urbanizacyjne i społeczne epoki kapitalizmu, jako bezpośrednia geneza współczesności, są obiektem zainteresowań różnych dyscyplin nauk społecznych w większym stopniu niż epoki wcześniejsze. Trzeba tu wymienić zwłaszcza geografę (z wyodrębnioną specjalizacją geografii miast), socjologię (socjologia miasta), demografię i urbanistykę. Z wyjątkiem ostatniej z wymienionych dyscyplin, współdziałanie z historykami jest jednak znikome. Charakterystyczny dla tej sytuacji jest fakt, iż interdyscyplinarna konferencja naukowa, której materiały opublikowano w tomie *Miasto jako przedmiot*

badania naukowych⁴, zorganizowana przez Śląski Instytut Naukowy w 1969 r. odbyła się bez udziału historyków.

Jeśli chodzi o refleksję teoretyczną i dorobek metodyczny dotyczący procesu urbanizacji (jego przebiegu, faz i uwarunkowań), kształtowania się aglomeracji miejskich, problemów społecznych wielkiego miasta oraz klasyfikacji miast, na szczególną uwagę zasługują prace geografów i socjologów.

Zwięzłą informację o międzynarodowych inicjatywach organizacyjnych związanych z badaniami dziejów miast podała M. Bogucka. Trzeba tu odnotować, że powiązania z tym nurtem polskich badań nad miastem epoki porzbirowej jest raczej nikłe. Autorka scharakteryzowała też — nie ograniczając się do epok dawniejszych — główne kierunki najnowszej historiografii powszechnej dotyczącej miast⁵.

Przedstawiony tu przegląd stanu badań objął tylko wybrane problemy i ważniejsze, czy też najbardziej reprezentatywne publikacje. Polską historiografię miast epoki kapitalizmu cechuje przewaga ujęć monograficznych i regionalnych. Tylko nieliczne próby dotyczyły ogólnych problemów urbanizacji. Pod względem problemowym i chronologicznym odrębną grupę stanowią rozprawy o charakterze historyczno-prawnym dotyczące pozostałości feudalnych, szczególnie w stosunkach własnościowych, w pierwszej połowie XIX w. oraz zniesienia zależności dominalnych w miastach⁶. Większość publikacji, mimo ograniczenia analizy do określonego regionu, zawiera materiał o charakterze uogólniającym, często dotyczy np. całego Królestwa Polskiego. Rozprawy W. Sobocińskiego i J. Śmiałowskiego podejmują ponadto kwestię reformy miejskiej z 1869 r. — zamiany 336 miast Królestwa na osady — głównie z punktu widzenia sytuacji miast i motywacji reformy. Odrębne opracowanie poświęcił reformie miejskiej R. Kołodziejczyk, natomiast kwestią zamiany mniejszych miast na wsie lub osady wiejskie w okresie poprzedzającym reformę zajął się J. Mazurkiewicz⁷. Do omawianej grupy problemowej należy zaliczyć także monografię W. Bartla o ustroju i prawie Wolnego Miasta Krakowa⁸, rozprawy dotyczące struktury i organizacji władz

⁴ Katowice 1971.

⁵ Bogucka, o.c. s. 573 n.

⁶ W. Ćwik, *Pozostałości feudalne w miastach rządowych małopolskich terenów Królestwa Polskiego (1815—1866). Studium historyczno-prawne*, Lublin 1968; W. Huba, *Własność nieruchomości w miastach rządowych w okresie Królestwa Kongresowego (1815—1866). Na przykładzie województwa plockiego*, Warszawa 1978; J. Mazurkiewicz, *O likwidacji stosunków dominalnych w miastach Królestwa Kongresowego w 1866 r.*, „Rocznik Lubelski” (dalej: „Rocz. Lub.”), IX, 1966; tenże, *Własność i zmiany w stosunkach własnościowych w Lublinie w latach sześćdziesiątych XIX w.*, „Rocz. Lub.”, VI, 1963; J. Mazurkiewicz, W. Ćwik, *Własność w miastach prywatnych Lubelszczyzny doby Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego (1809—1866)*, „Annales UMCS”, Sectio G, Jus., vol. IV, 1957; J. Mazurkiewicz, J. Reder, I. Markiewicz, *Miasta prywatne powiatu lubelskiego a ich dziedzice w XIX w. (Do ukazów uwłaszczeniowych)*, „Annales UMCS”, Sectio G, Jus., vol. I, 1954; W. Sobociński, *Z badań nad miastami prywatnymi w Polsce*, „Czasop. Prawno-Hist.”, 1955, z. 2; J. Śmiałowski, *Uwłaszczenie mieszczan w miastach guberni kalisk.* Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego, t. 2, Łódź 1966.

⁷ R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „KH”, 1961, nr 1; J. Mazurkiewicz, *Likwidacja mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807—1864)*, „Rocz. Lub.” X, 1967.

⁸ W. M. Bartel, *Ustrój i prawo Wolnego Miasta Krakowa (1815—1846)*, Kraków 1976.

miejskich⁹ oraz pozycję o charakterze dokumentacyjnym opracowaną przez M. Gajewskiego¹⁰.

Znaczny wzrost liczby ludności miast i szybki, zwłaszcza od drugiej połowy XIX w., proces urbanizacji zwróciły uwagę na zagadnienia demograficzne: tempa przyrostu, źródeł napływu itp. Obok opracowań dotyczących ludności poszczególnych miast oraz miasta i najbliższego regionu¹¹, warto wymienić prace omawiające rozwój demograficzny w relacji wieś-miasto na większym obszarze. Szczególnie trzeba tu odnotować prace geografów¹² charakteryzujące procesy koncentracji przestrzennej ludności, wzrostu skupisk miejskich, powstawania i rozwoju aglomeracji miejsko-przemysłowych. Przyjęcie terytorium dzisiejszej Polski jako obszaru badanego ma dla historyka pewne walory (przede wszystkim porównywalność) ale i poważne mankamenty. Niewątpliwie cenne jest przybliżenie metod badawczych i aparatury pojęciowej wypracowanych w ramach geografii. Geografowie także zawdzięczamy wartościowe opracowanie dokumentacyjne¹³, w którym zestawiono urzędowe dane o ludności miast w XIX—XX w. Pierwszą próbą opracowania przez historyka struktury miast drugiej połowy XIX w., wedle wskaźnika zaludnienia, w ujęciu trójdzielnicowym jest niewielkie lecz prezentujące bogaty materiał studium H. Madurowicz-Urbańskiej¹⁴. Nieuwzględniony w tym

⁹ R. Bender, *Rady miejskie w Lubelskiem w latach 1861—1863*, „Czasop. Prawno-Hist.” 1962, z. 2; T. Mencil, *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809—1866*, „Rocz. Lub.”, IV, 1961; A. Szczypiorski, *Pierwsza Rada Miejska m.st. Warszawy (24 VII 1916—22 II 1919)*, „Rocznik Warszawski” (dalej: „Rocz. Warsz.”) XI, 1972.

¹⁰ M. Gajewski (oprac.), *Zmiany administracyjne miast i osiedli. 1918—1963*, Warszawa 1964.

¹¹ M.in.: H. Brodowska, *Migracja ludności wsi Chojny po uwłaszczeniu do 1882 r.*, „Rocznik Łódzki” (dalej: „Rocz. Łódz.”), VII, 1963; K. Bromek, *Rozwój demograficzny regionu Krakowa w okresie 1869—1950*, „Zesz. Nauk. UJ”, Prace Geograficzne, 36, 1964; D. Dobrowolska, *Przeobrażenia społeczne wsi podmiejskiej. Podkrakowska osada Chelm w latach 1900—1967*, Wrocław 1968; K. Dunin-Wąsowicz, *Ludność Warszawy w latach I wojny światowej [w:] Warszawa popowstaniowa 1864—1918 (dalej: Warszawa popowstaniowa)*, z. 1, Warszawa 1968; E. Holona, *Ludność miasta Pszczyny w świetle spisu z 1846 r. [w:] Przeszłość demograficzna Polski*, z. 4, Warszawa 1971; W. Mirowski, *Dynamika i struktura ludności stolicy [w:] Warszawa. Socjologiczne zagadnienia stolicy i aglomeracji*, Warszawa 1969; M. Nietyksza, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1971; też, *Przemiany demograficzne w Warszawie (1795—1939) [w:] Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*, Warszawa 1977; J. Raszewska, *Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793—1939*, „Rocznik Kaliski”, II, 1969; K. Sarna, *Stosunki demograficzne i społeczne miasta Katowic w pierwszej połowie XIX w.*, „Zaranie Śląskie”, 1961, nr 3; K. Strzelecki, *Ludność Warszawy (1918—1939) [w:] Warszawa II Rzeczypospolitej (dalej: Warszawa II Rzplitej)*, t. I, Warszawa 1968; A. Szczypiorski, *Imigracja do Warszawy w XIX w.*, „Studia Demograficzne”, 1963, z. 2.

¹² K. Dziewoński, L. Kosiński, *Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX wieku*, Warszawa 1967; P. Eberhardt, *Rozwój demograficzny aglomeracji miejskich w ostatnim stuleciu*, „Przegląd Geograficzny” 1978, z. 2; L. Kosiński, M. Jerczyński, *Koncentracja ludności w Polsce w latach 1910—1960*, „Studia Demograficzne” 1965, z. 8.

¹³ A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, Warszawa 1967.

¹⁴ H. Madurowicz-Urbańska, *Struktura wielkości miast i osiedli typu miejskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim, Królestwie Polskim i Galicji w drugiej połowie XIX wieku (do 1910 roku)*, [w:] *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce*, Warszawa 1978.

studium Śląsk ma odrębne opracowania¹⁵. Do omawianej grupy zaliczyć należy także rozprawy R. Kołodziejczyka¹⁶ i W. Mirowskiego¹⁷ oraz rozdziały w wielu monografiach miast, w których niejednokrotnie obok analizy wzrostu ludności uwzględniono także zmiany składu społeczno-zawodowego.

Przemiany struktury społecznej w XIX w., kształtowanie się klasy robotniczej, burżuazji i inteligencji, ogniskowały się w środowisku miejskim. Toteż badania nad nowoczesną strukturą społeczną i społeczno-zawodową należy w znacznej mierze traktować jako badania społeczeństwa miejskiego. Pionierskie prace, szczególnie pod względem metodycznym, podjął zespół pod kierunkiem W. Kuli, a następnie W. Kuli i J. Leskiewiczowej, który skupił się nad XIX w. (do ok. 1870 r.). Owocem pracy zespołu jest sześć tomów studiów¹⁸ oraz kilka monografii¹⁹. Podsumowanie i ocenę tego dorobku dała J. Leskiewiczowa²⁰. Kilka odrębnych artykułów poświęcono strukturze społeczno-zawodowej Warszawy w różnych okresach²¹, cytowana już *Historia Śląska*²² także podejmuje omawianą problematykę. Monograficznych ujęć syntetyzujących dotychczasowe badania nad społeczeństwem doczekał się okres dwudziestolecia międzywojennego w odniesieniu do całego obszaru państwa oraz Wielkopolski²³.

¹⁵ P. Rybicki, *Rozwój ludności Górnego Śląska od początku XIX w. do pierwszej wojny światowej* [w:] *Górny Śląsk. Prace i materiały geograficzne*. Pod red. A. Wrzoska, Kraków 1955; obszernie partie tekstu [w:] *Historia Śląska*, t. 2, cz. 2 1807—1850, Wrocław 1970, t. 3, cz. 1. 1850—1890, Wrocław 1976, obie części pod red. S. Michalkiewiczza.

¹⁶ R. Kołodziejczyk, *Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1864 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: „KHKM”), IX, 1961.

¹⁷ W. Mirowski, *Rozwój ludności miast na ziemiach polskich*, [w:] *Socjologiczne problemy miasta polskiego*, Warszawa 1964.

¹⁸ *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, pod red. W. Kuli, t. 1—3, Warszawa 1965, 1966, 1968; *Spoleczeństwo polskie XVIII i XIX w.*, pod red. W. Kuli i J. Leskiewiczowej, t. 4—6, Warszawa 1970—1974. Znaczna część rozpraw dotyczy różnych aspektów kształtowania się społeczeństwa miejskiego.

¹⁹ M.in.: R. Czepulis-Rastenis, „Klasa umysłowa”. *Inteligencja Królestwa Polskiego (1832—1864)*, Warszawa 1973; A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972; S. Kowalska-Glikman, *Ruchliwość społeczna i zawodowa mieszkańców Warszawy w latach 1845—1861*, Warszawa 1971.

²⁰ J. Leskiewiczowa, *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego w połowie XIX wieku. Kierunki i wyniki badań*. „Dzieje Najnowsze” 1976, nr 1.

²¹ M. Drozdowski, *Skład i struktura społeczna ludności Warszawy międzywojennej* [w:] *Warszawa II Rzplitej*, t. 1, Warszawa 1968; tenże, *Struktura społeczno-zawodowa ludności Warszawy w latach 1918—1939*, „Najnowsze Dzieje Polski”, V, 1962; I. Pietrzak-Pawłowska, *Ekonomiczne warunki przemian strukturalnych w społeczeństwie Warszawy XIX w.* [w:] *Warszawa XIX wieku* (dalej: *Warszawa XIX w.*), z. 3, Warszawa 1974; J. Malanowski, *Przemiany w strukturze społeczno-zawodowej ludności miejskiej województwa warszawskiego w latach 1921—1960*, [w:] *Socjologiczne problemy miasta polskiego. Studia* pod red. S. Nowakowskiego, Warszawa 1964; A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa i społeczna Warszawy w pierwszym okresie epoki kapitalistycznej (1864—1882)*, „KHKM” 1960, nr 1; tenże, *Struktura zawodowa i społeczna ludności Warszawy w 1897 r.* [w:] *Przeszłość demograficzna Polski*, z. 3, Warszawa 1970. Oraz — liczne artykuły w tomie: *Spoleczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*, Warszawa 1977.

²² Por. przypis 15.

²³ J. Żarnowski, *Spoleczeństwo drugiej Rzeczypospolitej 1918—1939*, Warszawa 1973; S. Kowal, *Struktura społeczna Wielkopolski w międzywojennym dwudziestolecu 1919—1939*, Poznań 1974.

Jeśli chodzi o poszczególne klasy i warstwy społeczne, najbogatszy dorobek dotyczy klasy robotniczej, jej genezy, struktury i położenia. Składają się nań: obszerne wydawnictwo źródeł²⁴, artykuły i liczne już monografie²⁵. Jako przygotowanie do syntezy dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich podjęto serię studiów²⁶, ukazał się też tom I zarysu dziejów tejże klasy, obejmujący XIX w.²⁷. Trzytomowa całość tego wydawnictwa stanowić ma wstępną syntezę, możliwą do opracowania na obecnym etapie badań nad społeczeństwem polskim. Liczne artykuły dotyczące omawianej problematyki, a także aktywności politycznej klasy robotniczej w różnych ośrodkach, rozproszone są w wydawnictwach periodycznych, tomach studiów i monografiach miast.

Dużo skromniej prezentują się wyniki badań nad burżuazją. Można tu wymienić naukowe i popularnonaukowe prace I. Ihnatowicza, R. Kołodziejczyka i J. Kosima oraz rozprawę B. Poznańskiej skupiającą uwagę na Warszawie, a także monografię G. Missalowej o Łodzi i miastach łódzkiego okręgu przemysłowego²⁸. Bogatego niejednokrotnie materiału do dziejów

²⁴ *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*. Pod red. N. Gąsiorowskiej-Grabowskiej, Warszawa, t. 1, *Królestwo Polskie i Białostoczczyzna 1864—1900*, cz. 1, wyd. Ż. Kormanowa i in., 1962, cz. 2 wyd. H. Altman i in., 1962; t. 2 *Śląsk, Wielkopolska, Pomorze, Warmia, Mazury, Zach. Galicja*, wyd. T. Cieślak i in., 1962; t. 3 *Królestwo Polskie i Białostoczczyzna 1901—1914*, cz. 1 1901—1904, 1968, cz. 2 1905, 1971, cz. 3 1906—1907, 1972, cz. 4, 1907—1914, 1969.

²⁵ M.in.: M. Drozdowski, *Klasa robotnicza Warszawy 1918—1939*, Warszawa 1968; H. Jędruszcak, *Placé robotników przemysłowych w Polsce w latach 1924—1939*, Warszawa 1963; K. Jonca, *Położenie robotników w przemyśle górniczo-hutniczym na Śląsku w latach 1889—1914*, Wrocław 1960; E. Kaczyńska, *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami*, Warszawa 1970; E. Kaczyńska, S. Kowalska, *Struktura społeczna górników zachodniego okręgu górniczego w latach 1840—1870*, „Zaranie Śląskie”, 1964, z. 2; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce, Materialne warunki bytu w latach 1918—1939*, Warszawa 1971; T. Łepkowski, *Początki klasy robotniczej Warszawy*, Warszawa 1956; H. Maciejewski, *Położenie robotników przemysłowych w Wielkopolsce, w latach 1929—1939*, Warszawa 1964; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego. 1815—1870*, t. 2 *Klasa robotnicza, Łódź 1967*; W. Szulc, *Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871—1914*, Poznań 1970; A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego. 1870—1914*, Warszawa 1974; też, *Klasa robotnicza Warszawy w drugiej połowie XIX i początkach XX w. (Wybrane zagadnienia)* [w:] *Warszawa XIX w.*, z. 3, Warszawa 1974; też, *Status rodzinny robotników przemysłowych Warszawy u schyłku XIX w.* [w:] *Warszawa powstaniowa*, z. 2, Warszawa 1969; J. Żarnowski, *Rzut oka na strukturę społeczną klasy robotniczej w Polsce międzywojennej*, „Najnowsze Dzieje Polski”, XIII, 1968.

²⁶ *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*. Pod red. S. Kalabińskiego, t. 1—7, Warszawa 1970—1976.

²⁷ *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. 1, cz. 1 pod red. S. Kalabińskiego, Warszawa 1974, cz. 2 *lata 1870—1918, Królestwo Polskie, Białostoczczyzna*, pod red. S. Kalabińskiego, Warszawa 1978.

²⁸ I. Ihnatowicz, *Burżuazja warszawska*, Warszawa 1972; tenże, *Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX wieku*, Warszawa 1971; R. Kołodziejczyk, *Kształtowanie się burżuazji w Królestwie Polskim 1815—1850*, Warszawa 1957; tenże, *Piotr Steinkeller, kupiec i przemysłowiec 1799—1854*, Warszawa 1963; tenże, *Portret warszawskiego milionera*, Warszawa 1968; J. Kosim, *Losy pewnej fortuny. Z dziejów burżuazji warszawskiej w latach 1807—1830*, Wrocław 1972; B. Poznańska, *Skład społeczno-zawodowy i narodowościowo-wyznaniowy burżuazji Warszawy w okresie międzywojennym. 1918—1939* [w:] *Warszawa II Rzplitej*, z. 4, Warszawa 1972; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem...*, t. 3 *Burżuazja*, Łódź 1975.

burżuazji dostarczają opracowania poświęcone dziejom przemysłu, zwłaszcza poszczególnych przedsiębiorstw, spółek akcyjnych itp.

Natomiast zainteresowanie przeszłością inteligencji, żywe w całym okresie powojennym, dało w wyniku kilka monografii poświęconych wybranym okresom (dotyczących w większości terenu Królestwa Polskiego) oraz znaczną liczbę publikacji w periodykach historycznych i socjologicznych²⁹.

Badania nad drobnomieszczaństwem, warstwą społeczną bardzo istotną dla charakterystyki społeczności miast polskich epoki kapitalizmu, są dopiero w stadium początkowym. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy są niewątpliwie trudności metodyczne i źródłowe — zagadnienia te podjęła przede wszystkim E. Kaczyńska³⁰. Problematykę związaną z tą warstwą uwzględniają także w różnych aspektach prace innych autorów³¹.

Znaczny procent mieszkańców miast polskich stanowiła w XIX i XX w. (do II wojny światowej) ludność żydowska. W niektórych regionach, w małych miastach i miasteczkach, żydzi to ponad połowa — do około 90% ludności. Była to grupy odmienna wyznaniowo i obyczajowo, o wyraźnej specyfice społeczno-zawodowej. Toteż dla badań nad miastami problematyka żydowska ma zasadnicze znaczenie. W przeciwieństwie do okresu międzywojennego nowsze badania w tym zakresie są bardzo skromne zarówno jeśli chodzi o dzieje Żydów³², jak i szerzej traktowaną strukturę wyznaniowo-narodowościową³³.

²⁹ M.in.: J. Chałasiński, *Przeszłość i przyszłość inteligencji*, Warszawa 1958; B. Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Warszawa 1971; R. Czepulis-Rastenis, „Klasa umysłowa”... (por. przypis 19); też, *Kształtowanie się inteligencji technicznej w Królestwie Polskim* [w:] *Spoleczeństwo polskie XVIII i XIX wieku*, V, Warszawa 1970; H. Kiepuska, *Inteligencja zawodowa Warszawy. 1905—1907*, Warszawa 1967; J. Leskiewiczowa, *Warszawa i jej inteligencja po powstaniu styczniowym. 1864—1870*, Warszawa 1961; A. Zajączkowski, *Z dziejów inteligencji polskiej. Studia historyczno-socjologiczne*, Wrocław 1962; J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918—1939*, Warszawa 1964; J. Żarnowicka, *Inteligencja warszawska w końcu XIX wieku*, Warszawa 1978.

³⁰ E. Kaczyńska, *Drobnomieszczaństwo polskie w XIX i na początku XX wieku. Problemy dyskusyjne i trudności badawcze*, [w:] *Spoleczeństwo polskie XVIII i XIX wieku*, V, Warszawa 1970; też, *O drobnomieszczaństwie ziem polskich w XIX i na początku XX w.*, „Dzieje Najnowsze” 1976, 1.

³¹ M.in.: R. Czepulis, *Uwarstwienie społeczne Królestwa w świadomości współczesnych* [w:] *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego*; E. Kaczyńska, *Spoleczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974; Cz. Łuczak, *Położenie ekonomiczne rzemiosła wielkopolskiego w okresie zaborów (1793—1918)*, Poznań 1962; *Położenie ekonomiczne rzemiosła wielkopolskiego w latach 1918—1939*. Praca zbiorowa pod red. Cz. Łuczaka, Poznań 1964; *Polityczna działalność rzemiosła wielkopolskiego w okresie zaborów (1793—1918)*. Praca zbiorowa pod red. Cz. Łuczaka, Poznań 1963; J. Tomaszewski, *Gospodarka drobnotowarowa* [w:] Z. Landau, J. Tomaszewski, *Druga Rzeczpospolita*, Warszawa 1977; J. Żarnowski, *Spoleczeństwo...* (por. przypis 23).

³² S. Bronszejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, Wrocław 1963; A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...* (por. przypis 19); też, *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie polskim* [w:] *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego*, II, Warszawa 1966; oraz artykuły w „Biul. Żydowskiego Instytutu Historycznego” i Studiach Warszawskich dotyczące głównie lat międzywojennych.

³³ M. Nietycka, *Ludność Warszawy...* (por. przypis 11); W. Pruss, *Skład wyznaniowo-narodowościowy ludności Warszawy w XIX i początkach XX w.* [w:] *Spoleczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*, Warszawa 1977; też, *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego w XIX i początkach XX wieku*, cz. 1 *Narodowości, wyznania, sekty, organizacje kościelne*, „Przegląd

W całym okresie powojennym wiele uwagi poświęcono układom przestrzennym i zabudowie miast³⁴. Już w latach pięćdziesiątych zarysowano program badań w gronie historyków, historyków sztuki i urbanistów. W całym tym okresie prowadzono też studia historyczno-urbanistyczne dla praktycznych potrzeb konserwatorskich i zagospodarowania przestrzennego. Wśród placówek podejmujących te badania najistotniejszą rolę odgrywały Pracownie Konserwacji Zabytków³⁵. Jako odrębną grupę można wymienić badania nad przebudową miast Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX w., zwłaszcza w latach 1815—30, związaną z protekcjonistyczną polityką władz. Potrzeby i rozwój tych badań, których wyniki publikowano przeważnie jeszcze w latach pięćdziesiątych, omówili W. Kalinowski i S. Trawkowski³⁶. Zro-

Historyczny" (dalej: „PH”) 1977, z. 2; cz. 2 *Narodowości, wyznania, ich rozmieszczenie, struktura demograficzna i zawodowo-społeczna*, „PH” 1977, z. 3; A. Szczypiorski, *Ewolucja zawodowo-społeczna ludności warszawskiej według grup wyznaniowych w latach 1921—1931* [w:] *Przeszłość demograficzna Polski*, z. 9, Warszawa 1976. Także: B. Poznańska, *Skład...* (por. przypis 28); A. Żarnowska, *O składzie narodowościowym klasy robotniczej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, „KH” 1973, nr 4; J. Żarnowski, *Społeczeństwo...*, rozdz. XIII.

³⁴ Omówienie tych badań: W. Kalinowski, *Badania nad historią miast polskich w trzydziestolecu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej: „KAIU”) 1975, z. 2 — obejmuje XIX i XX w. Liczne opracowania rozwoju przestrzennego miast, o różnej wartości, publikowano w periodykach oraz naukowych i popularno-naukowych monografiach miast. Niektóre nowsze opracowania dotyczące urbanistyki i architektury XIX—XX w.: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, J. Demel, *Działalność urbanistyczna i architektoniczna Senatu Wolnego Miasta Krakowa w latach 1815—1846*, Warszawa 1963; K. Dumała, *O architekturze Zamościa przed dziewiętnastowieczną przebudową*, „KAIU” XVI, 1971; K. Dumała, *Z badań nad rozwojem przestrzennym i budowlanym Warszawy w latach 1831—1867*, [w:] *Warszawa XIX w.*, z. 3, Warszawa 1974; T. S. Jaroszewski, *Pałac warszawskiego bankiera* [w:] *Sztuka 2 połowy XIX wieku*, Warszawa 1973; A. K. Olszewski, *Architektura Warszawy (1919—1939)* [w:] *Warszawa II Rzplitej*, t. I, Warszawa 1968; K. K. Pawłowski, *Narodziny miasta nowoczesnego* [w:] *Sztuka 2 połowy XIX wieku*, Warszawa 1973; tenże, *Początki polskiej nowoczesnej myśli urbanistycznej* [w:] *Sztuka około 1900*, Warszawa 1969; J. Zachwatowicz, *Rozwój przestrzenny, urbanistyczny i architektoniczny Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzplitej*, z. 3, Warszawa 1971. Odnośnie do budownictwa wojskowego: J. Chęciński, *Budownictwo wojskowe w Polsce (1918—1939)*, Warszawa 1966; kilka rozpraw o fortyfikacjach na obszarze ziem polskich [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości*, XII, 1966.

³⁵ Prace te częściowo tylko są publikowane. Wstępny etap charakteryzuje: Z. Świechowski, *Problematyka studiów historyczno-urbanistycznych do planów zagospodarowania przestrzennego* [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, VI, Warszawa 1957. W tomie tym opublikowano także studia dotyczące 15 miast.

Wykaz prac wykonanych w PP PKZ opublikowano w: *Katalog dokumentacji i prac konserwatorskich Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków*, „Materiały Konserwatorskie”, Warszawa 1972—1973.

³⁶ W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Uwagi o urbanistyce i architekturze miejskiej Królestwa Kongresowego w pierwszej połowie XIX wieku* [w:] *Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki*, I, 1956.

Niektóre prace: W. Kalinowski, *Plany regulacyjne Radomia 1818—1826*, „Biul. Instytutu Urbanistyki i Architektury”, 1952, nr 2; tenże, *Przebudowa Sochaczewa w pierwszej połowie XIX w.*, [w:] *Dzieje Sochaczewa i Ziemi Sochaczewskiej*, Warszawa 1970; W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Przebudowa Lublina w Królestwie Kongresowym w latach 1817—1820*, „Ochrona Zabytków”, 1954, nr 3; B. Lenard, K. Pawłowski, *Plany przebudowy Radziejowa z 1820 r.*, „KAIU”, XIII, 1968. Oraz [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, V, 1955: W. Kalinowski, *Rozbudowa Radomia w latach 1815—1830*; W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Przebudowa Rawy Mazowieckiej w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego (1815—1830)*; A. Marczewski, *Z dziejów trasy Belweder-Zamek-Zoliborz*.

zumiało zainteresowanie budzi powstanie i rozwój osad i miast przemysłowych oraz rozwój dawnych miast pod wpływem uprzemysłowienia³⁷. Podejmuje się także badania układów przestrzennych w powiązaniu z rozwojem społeczno-gospodarczym i funkcjonalnym ukształtowaniem przestrzeni miejskiej³⁸. Szczególnie interesującym przykładem bardzo wszechstronnego ujęcia rozwoju miasta jest wznowiona niedawno monografia S. Herbsta dotycząca śródmieścia Warszawy oraz praca A. Rynkowskiej o Łodzi³⁹. Liczną grupę o zróżnicowanym charakterze — od monografii naukowych do wydawnictw albumowych — stanowią książki poświęcone urbanistyce i architekturze poszczególnych miast⁴⁰. W kontekście omawianej problematyki należałoby też chyba wymienić studia (które dość trudno jednoznacznie zakwalifikować) charakteryzujące proces urbanizacji wsi podmiejskich⁴¹. Także odnośnie do omawianego okresu ukazują się nadal publikacje o charakterze dokumen-

³⁷ M.in.: K. Dumała, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831—1869*, Wrocław 1974; tenże, *Początki dąbrowskiej aglomeracji przemysłowej. Układ przestrzenny i formy budownictwa*, „KAIU”, 1971, z. 1; A. Gryciuk, „Rozwój przestrzenny osady fabrycznej w Żyrardowie w latach 1829—1916”, Warszawa 1978 (praca doktorska UW, maszynopis); W. Kalinowski, *Budynki przemysłowe manufaktur włókienniczych w Królestwie Polskim. 1815—1830*, „KAIU”, VI, 1961, z. 3.

Liczne prace o Łodzi — m.in.: A. Augustyniak, *Pasaż Meyera w Łodzi. Z dziejów dziewiętnastowiecznej zabudowy miasta*, „KAIU”, 1977, z. 1; W. Bald, H. Jaworski, I. Popławska, *Łódź. Zabytkowy układ przestrzenny*, „KAIU”, 1973, z. 2; K. Baranowski, *Udział budownictwa drewnianego w zabudowie Łodzi w XIX i XX wieku*, „KHKM”, 1973, nr 2; M. Koter, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Warszawa 1969; I. Popławska, *Architektura Łodzi około 1900 r.*, [w:] *Sztuka około 1900*, Warszawa 1969; też, *Architektura przemysłowa Łodzi w XIX w.*, Warszawa 1973; też, *Budownictwo domów robotniczych w Łodzi w drugiej połowie XIX w.*, „KAIU”, 1964, z. 4; też, *Zespół fabryczno-rezydencjonalny „Księży Młyn” w Łodzi*, „KAIU” 1972, z. 4; I. Popławska, T. Szyburska, *Pałac łódzkiego przemysłowca z drugiej połowy XIX w.*, „KAIU”, 1969, z. 1.

³⁸ J. Braun, *Z badań nad strukturą ekologiczną miasta Częstochowy*, „Ziemia Częstochowska”, VI/VII, 1967; W. Kusiński, *Rozwój przestrzenny miasta Białegostoku* [w:] *Studia i materiały do dziejów Białegostoku*. Praca zbiorowa pod red. J. Antoniewicza i J. Joka, t. 1, Białystok 1968; W. Piotrowski, *Společno-przestrzenna struktura miasta Łodzi. Studium ekologiczne*, Wrocław 1966; Z. Pióro, *Ekologia społeczna w urbanistyce. Na przykładzie badań lubelskich i toruńskich*, Warszawa 1962; S. Witkowski, *Struktura przestrzenna miasta na przykładzie Radomia*, Warszawa 1967; także ujęcia rozwoju przestrzennego w monografiach miast — por. przypis 62.

³⁹ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, wyd. II, Warszawa 1978; A. Rynkowska, *Ulica Piotrkowska*, Łódź 1970.

⁴⁰ M.in. kilka nowszych: Z. Antkowiak, *Ulice i place Wrocławia*, Wrocław 1970; J. Braun, *Częstochowa. Urbanistyka i architektura*, wyd. II Warszawa 1977; Katowice, *Ich dzieje i kultura na tle regionu*, Warszawa 1976; Z. Sokołowski, M. Sołtysiak, *Płock. Urbanistyka i architektura*, Warszawa 1975; E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, wyd. II, Warszawa 1970.

⁴¹ H. Brodowska, *Kapitalistyczne przeobrażenia podlódzkich wsi gminy Chojny* oraz B. Pełka, *Proces przekształcania podlódzkiej wsi Widzew w robotniczą dzielnicę miasta* [w:] *Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego*, t. 2 pod red. H. Brodowskiej, Łódź 1966; W. Kalinowski, *Rozwój przestrzenny osadnictwa na terenie dzisiejszego miasta w XIX i XX w. Prace monograficzne WSP w Krakowie*, XVIII, Kraków 1977; odnośnie do Warszawy uwzględniają tę problematykę tomy poświęcone dzielnic *Dzieje Pragi*, Warszawa 1970; *Dzieje Mokotowa*, Warszawa 1972; *Dzieje Ochoty*, Warszawa 1973; *Dzieje Woli*, Warszawa 1974; *Dzieje Śródmieścia*, Warszawa 1975; także: *Wielkomięski rozwój Warszawy...* (por. przypis 63); J. Berger, „*Dzieje Grochowa do 1916 r.*”, „Rocz. Warsz.”, VI, 1965; tenże, *Z dziejów Targówka*, „Rocz. Warsz.”, IX, 1969.

tacyjnym — kartograficzne⁴² i ikonograficzne⁴³ oraz *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego*⁴⁴.

W dziedzinie gospodarki miast epoki kapitalizmu najlepiej rozwinęły się badania nad przemysłem, znacznie słabiej zaś nad rzemiosłem, a zwłaszcza handlem i usługami. Obok opracowań ogólnych dziejów gospodarczych epoki, opracowania omawiające poszczególne gałęzie przemysłu bądź życie gospodarcze i przemysł całych regionów⁴⁵ wnoszą wiele informacji na temat rozmieszczenia przestrzennego, kształtowania się ośrodków i okręgów przemysłowych. Ze względu na specyfikę niektórych gałęzi, przede wszystkim górnictwa, badania gospodarki np. regionu górnośląskiego, są w istocie badaniami nad górnośląskim okręgiem górniczo-hutniczym. Na dorobek dotyczący okręgów przemysłowych, ich genezy, zasięgu terytorialnego i funkcjonowania ekonomicznego składają się prace historyków i geografów⁴⁶. Niektóre

⁴² *Katalog planów miast i wsi wielkopolskich*. Oprac. K. Górską-Gotalską, Poznań, z. 1 1961, z. 2 1968; *Katalog planów miast i osiedli śląskich z XVI—XIX w. w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, oprac. J. Domański, Wrocław 1973; *Katalog archiwalnych planów miasta Łomży. 1619—1914*, Warszawa 1975; *Inwentarz materiałów kartograficznych Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzynca. 1786—1941*, Warszawa 1971; A. Tomczak, *Plany Torunia z czasów Księstwa Warszawskiego*, „Zapiski Hist”. 1973, z. 3.

⁴³ *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Czartoryskich w Muzeum Narodowym w Krakowie*, oprac. W. Rothowa i A. Rumian, Warszawa 1973; *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa, cz. 1 *Varsaviana*, 1967, cz. 2 *Miejscowości różne*, 1969, cz. 3, *Varia*, 1972; W. Kondek, *Łódzkie palace. Album*, Łódź 1973; M. Kwiatkowski, *Nieznane źródła ikonograficzne do architektury fortyfikacyjnej pierwszej połowy XIX w.*, „KAiU”, VI, 1961, z. 3; K. Lejko, J. Niklewska, *Warszawa na starej fotografii*, Warszawa 1978; *Katalog rysunków architektonicznych z akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Rysunki architektoniczne, plany urbanistyczne, varia z lat 1800—1868*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1974; I. Popławska, *Dawna Łódź w obrazach*, Łódź 1965.

⁴⁴ *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, t. 1—5, Warszawa, kolejne zeszyty poszczególnych tomów 1958—1974.

⁴⁵ M.in.: B. Grochman, *Rozwój przemysłu Wielkopolski w latach 1919—1960*, Poznań 1964; J. Jedlicki, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji*, Warszawa 1964; Cz. Łuczak, *Przemysł wielkopolski 1815—1870*, Warszawa 1959; tenże, *Przemysł wielkopolski w latach 1870—1914*, Poznań 1960; Z. Pustuła, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego 1882—1900*, Warszawa 1968; W. Puś, *Rozmieszczenie przestrzenne przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870—1900*, „Zesz. Nauk. UE”, z. 96, 1973; *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały* pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1970; O. Wyszomirski, *Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej. 1870—1914*, Warszawa 1971; *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, Katowice, t. 2 1961 (cz. I—1772 do 1918 r., cz. II—1918 do 1939); J. Zieliński, *Staropolskie Zagłębie przemysłowe*, Wrocław 1965.

⁴⁶ J. Demel, *Życie gospodarcze i społeczne ziemi krakowskiej (1848—1867)*, Kraków 1967 (dotyczy Krakowa i okręgu); J. Jaros, *Dzieje hutnictwa żelaza w rejonie Gliwic i Zabrze (do 1945 r.)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 1973, nr 4; tenże, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*, Wrocław 1965; Z. Kwaśny, *Hutnictwo żelaza na Górnym Śląsku w pierwszej połowie XIX wieku*, Wrocław 1968; S. Misztal, *Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*, Warszawa 1962; tenże, *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860—1965*, Warszawa 1970; I. Pietrzak-Pawłowska, *Wielki Przemysł Warszawy i okręgu (1864—1918)*, „Rocz. Warsz.”, VII, 1966; K. Popiołek, *Górnośląski przemysł górniczo-hutniczy w drugiej połowie XIX wieku*, Katowice 1965; Z. Postuła, *Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle metalowym Warszawskiego Okręgu Przemysłowego. 1870—1913*, [w:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały* pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1967;

miasta, zwłaszcza większe, mają monograficzne opracowania dziejów przemysłu lub szerzej — życia gospodarczego w wybranych okresach⁴⁷. Jeśli chodzi o rzemiosło, najlepiej dotychczas zostało opracowane odnośnie do Wielkopolski, inne prace mają charakter przyczynków⁴⁸. W przygotowaniu znajduje się dwutomowe wydawnictwo o rzemiosle warszawskim, którego tom II pod redakcją W. Prussa obejmuje XIX i XX w.

Zmiany w układach komunikacyjnych i rozwój sieci kolejowej — bardzo istotny czynnik miastotwórczy, znalazły słabe odbicie w badaniach monograficznych nad miastami⁴⁹. Brak jeszcze podstaw do syntetycznego ujęcia wpływu zmian systemu komunikacyjnego na strukturę miast na ziemiach polskich.

Sporo uwagi poświęcono działalności władz miejskich (szczególnie Warszawy)⁵⁰ i rozwojowi urzędzeń użyteczności publicznej. Kompleksowo zagad-

---

G. Missalowa, *Studia nad powstaniem...*, t. I Przemysł, Łódź 1964. Odnośnie do prac S. Misztala można z punktu widzenia metody historycznej zgłosić analogiczne uwagi, jak w stosunku do geograficznych prac o aglomeracjach miejsko-przemysłowych.

⁴⁷ J. Bieniarzówna, *Życie gospodarcze w Wolnym Mieście Krakowie*, Kraków 1967; I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki w latach 1860—1900*, Wrocław 1965; M. Kulczykowski, *Andrychowski ośrodek płócienniczy w XVIII i XIX w.*, Wrocław 1972; A. Kierek, *Stosunki ekonomiczne miasta Lublina w latach 1815—1870*, „Annales UMCS”, sectio G, vol. VIII, Lublin 1962; T. Łepkowski, *Przemysł warszawski u progu epoki kapitalistycznej. 1815—1868*, Warszawa 1960; Cz. Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne w Poznaniu*, Poznań 1955; Z. Małecki, *Metody i formy pomocy finansowej władz Królestwa Polskiego dla powstającego przemysłu łódzkiego, lata 1820—1870*, Łódź 1960; S. Misztal, *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzplitej*, z. 2, Warszawa 1970; W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego 1864—1914*, Warszawa 1977; *Wielkie zakłady przemysłowe Warszawy*, Warszawa 1978.

⁴⁸ J. Beck, *Migracje rzemieślników warszawskich w latach 1832—1862* [w:] *Warszawa XIX w.*, z. 2, Warszawa 1971; F. Kiryk, *Cechowe rzemiosło metalowe. Zarys dziejów do 1939 r.*, Katowice 1972 (dotyczy rzemiosła krakowskiego); Z. Landau, *Położenie rzemiosła w Polsce w latach wielkiego kryzysu gospodarczego. (1930—1935)*, „KH”, 1977, nr 1; T. Lewińska, *Zmiany w strukturze rzemiosła miasta Suwałk w pierwszej połowie XX wieku*, „Rocznik Białostocki” (dalej: „Rocz. Biał.”), XI, 1972; H. Münch, *Zarys działalności Izby Rzemieślniczej w Krakowie w latach 1926—1958 na tle historii rzemiosła krakowskiego*, Kraków 1958; B. Sikorski, *Rzemiosło warszawskie II Rzeczypospolitej* [w:] *Warszawa II Rzplitej*, z. 3, Warszawa 1971; W. Zajączkowska, *Zarys rozwoju Izby Rzemieślniczej w Łodzi w latach 1929—1969*, Łódź 1969; *Położenie ekonomiczne...* oraz Cz. Łuczak, *Położenie...* — por. przypis 31.

⁴⁹ J. Braun, *Powstanie i funkcjonowanie sieci warszawskich kolejek dojazdowych na przełomie XIX i XX wieku*, „Rocznik Mazowiecki”, V, 1974; tenże, „Rozwój warszawskiego węzła kolejowego do 1914 r.”, Warszawa 1971 (Praca doktorska UW, maszynopis); M. Krajewski, *Dzieje głównego dworca kolejowego w Warszawie*, Warszawa 1971; J. Demel, *Początki kolei żelaznych w Krakowie*, Kraków 1954; Z. Klejn, *O początkach linii kolejowej Warszawa-Białystok-Petersburg*, „Rocz. Biał.”, VII, 1967; T. Lijewski, *Rozwój sieci kolejowej Polski, dokumentacja Geograficzna*, z. 5, Warszawa 1959; tenże, *Rozwój sieci kolejowej województwa warszawskiego*, „Przegląd Geograficzny”, 1958, z. 4; S. Liszewski, *Rozwój sieci drogowej województwa łódzkiego w okresie od 1770 do 1963 r.*, „KHKM” 1965, nr 2; *Studia z dziejów kolei żelaznych w Królestwie Polskim (1840—1914)* pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1970; wiele wnosi też rozprawa dotycząca przede wszystkim handlu: J. Łukasiewicz, *Zmiany kierunków szlaków handlowych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku*, „PH”, 1973, z. 4.

⁵⁰ E. Krzemień, *Gospodarka i działalność Zarządu miejskiego m. Poznania w latach 1919—1939 w świetle sprawozdań budżetowych*, Poznań 1967; A. Szczypiorski, *Ćwierć wieku Warszawy. 1806—1830*, Wrocław 1964; tenże, *Od Piotra Drzewieckiego do Stefana Starzyń-*

nienia warszawskich urzędów komunalnych ujmuje praca H. Janczewskiego⁵¹, odnośnie do wybranych okresów studia M. Gajewskiego i monografia A. Stoniowej⁵². Ukazało się też kilka wydawnictw dotyczących poszczególnych działań gospodarki komunalnej w różnych miastach⁵³. Kilka wartościowych publikacji omawia rozwój sytuacji w mieszkaniowej w różnych ośrodkach miejskich⁵⁴. Warunki sanitarne, sprawy zdrowotności, lecznictwa i pomocy społecznej nie doczekały się szerszych ujęć; większość publikacji ma charakter przyczynków⁵⁵. Trzeba tu odnotować ukazanie się kolejnego tomu *Historii kultury materialnej Polski*⁵⁶ obejmującego wiek XIX, który uwzględnia wiele

skiego — gospodarka komunalna m.st. Warszawy w latach 1915—1939, Wrocław 1968; tenże, *Warszawa, jej gospodarka i ludność w latach 1832—1862*, Wrocław 1966.

⁵¹ H. Janczewski, *Warszawa. Geneza i rozwój inżynierii miejskiej*, Warszawa 1971.

⁵² M. Gajewski, *Zabudowa miasta i urządzenia komunalne [w:] Wielkomiejski rozwój Warszawy...*; tenże, *Rozwój warszawskich urzędów komunalnych 1918—1939 [w:] Warszawa II Rzplitej*, z. 2, Warszawa 1970; A. Stoniowa, *Początek nowoczesnej infrastruktury Warszawy*, Warszawa 1978.

⁵³ M. Gajewski, *Warszawskie wodociągi Henryka Marconiego i praskie Alfonsa Grotowskiego [w:] Warszawa XIX w.*, z. 2, Warszawa 1971; *Historia komunikacji miejskiej w Krakowie. 1875—1975*, (Zespół red.: Z. Gierdziewicz i in.), Kraków 1975; J. Piłatowicz, *Początki elektryczności w Warszawie (do 1906 r.)*, „KHKM”, 1976, nr 2; 70 lat Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji w Krakowie 1901—1971, (Red.: R. Jaworowski i Cz. Witkowski), Kraków 1971; Z. Sosnowski, *Łączność i komunikacja w Warszawie 1881—1939 [w:] Warszawa II Rzplitej*, z. 2, Warszawa 1970; *Sto lat gazowni łódzkiej w służbie społeczeństwa 1869—1969*, Łódź 1969.

⁵⁴ A. Andrzejewski, *Sytuacja mieszkaniowa w Polsce w latach 1918—1974*, Warszawa 1977; J. Cegielski, *Budownictwo mieszkaniowe w Warszawie w okresie międzywojennym [w:] Warszawa II Rzplitej*, t. 1, Warszawa 1968; tenże, *Polityka budowlano-mieszkaniowa w Warszawie w latach 1815—1864 [w:] Warszawa XIX w.*, z. 2, Warszawa 1971; tenże, *Stosunki mieszkaniowe w Warszawie w latach 1864—1964*, Warszawa 1968; W. Jaskółowska, *Rozwój stosunków mieszkaniowych w Łodzi przemysłowej (do 1914 r.)*, „Rocz. Łódz.” XVII, 1973; też, *Rozwój stosunków mieszkaniowych w Łodzi w latach 1918—1968*, Łódź 1976; A. Stasiak, *Przemiany stosunków mieszkaniowych w Zagłębiu Śląsko-Dąbrowskim na tle procesu uprzemysłowienia (1870—1960)*, Warszawa 1966; tenże, *Stosunki mieszkaniowe w Królewskiej Hucie (Chorzów) w latach 1870—1914*, „Zaranie Śląskie”, 1961, nr 3; tenże, *Zarys zmian w standardzie mieszkań robotniczych na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego od końca XIX w. do 1960 r.*, „KHKM”, 1966, nr 2.

⁵⁵ J. Fijałek, *Działalność lekarzy na rzecz rozwoju społecznych form opieki zdrowotnej w Łodzi (do 1914 r.)*, „Rocz. Łódz.”, XVII, 1973; tenże, *Instytucje pomocy materialno-zdrowotnej w Łodzi i okręgu łódzkim (Wiek XIX do roku 1870)*, Łódź 1962; S. Koba, *Z historii lecznictwa kieleckiego XIX wieku*, Kielce 1973; H. Kroszczor, *Działalność szpitala dla dzieci im. Bersohnów i Baumanów w Warszawie*, „Biul. Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 73—75, Warszawa 1970; B. Mellerowa, *Tanie kuchnie w Warszawie w latach 1869—1914*, „KHKM” 1974, nr 1; M. Motas, *Z dziejów samopomocy społecznej w Warszawie podczas I wojny światowej (sierpień 1914 — wrzesień 1915) [w:] Warszawa powojeniowa*, z. 2, Warszawa 1969; A. Mül, *75 lat Pogotowia Ratunkowego w Warszawie*, Warszawa 1972; Z. Podgórska-Kławe, *Szpital warszawskie 1388—1945*, Warszawa 1975; też, *Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności i jego Wydział Sierot i Ubogich Dzieci. 1814—1914 [w:] Warszawa XIX w.*, z. 2, Warszawa 1971; A. Rose, *Z historii chorób społecznych w Warszawie. Śmiertelność z powodu gruźlicy w latach 1801—1825*, „Rocz. Warsz.”, X, 1971; *Szpital Dziecięcy im. Kryśiewiczza w Poznaniu. 1877—1977*. Praca zbiorowa pod red. E. Błaszczyka (i in.), Warszawa 1977; cztery rozprawy M. Haneckiego z dziejów warszawskiej służby zdrowia w Studiach Warszawskich: *Warszawa powojeniowa*, z. 1, Warszawa, 1968, z. 2, Warszawa 1969; *Warszawa XIX w.*, z. 1, Warszawa 1970; *Warszawa II Rzplitej*, z. 3, Warszawa 1971.

⁵⁶ *Historia kultury materialnej Polski*, t. V od 1795 do 1870 roku, pod red. E. Koweckiej. Opracowały: M. Różycka-Glassowa i E. Kowicka, Wrocław 1978.

zagadnień miejskich: budownictwo, urzędnictwo użyteczności publicznej, mieszkanie, warunki sanitarne itp.

Poważny dorobek osiągnięto w dziedzinie badań dziejów oświaty⁵⁷, kultury i życia umysłowego⁵⁸; szczególnie zasługuje na podkreślenie rozwój badań nad dziejami teatru⁵⁹.

Odrębny, bardzo obszerny kompleks zagadnień stanowi życie polityczne. Koncentracja ludności w miastach, kształtowanie się kapitalistycznego społeczeństwa i nowoczesnych form życia politycznego wpłynęły na poważne zwiększenie znaczenia ludności miast w życiu politycznym narodu. Stąd też większość prac odnoszących się do dziejów politycznych charakteryzuje także udział w procesach i wydarzeniach politycznych, czy też stosunek do nich, społeczności miejskich i występujących w tych społecznościach grup, warstw i klas. Ukazały się także opracowania poświęcone roli poszczególnych miast w określonych wydarzeniach czy ruchach społecznych⁶⁰.

⁵⁷ R. Dutkova, *Szkolnictwo średnie Krakowa w pierwszej połowie XIX w. (1801—1846)*, Wrocław 1976; M. Iwanicki, *Szkolnictwo siedleckie w latach 1740—1977*, Siedlce 1977; S. Konarski, *Warszawskie Szkolnictwo powszechne w latach 1918—1939* [w:] *Warszawa II Rzplitej*, z. 3, Warszawa 1971; tenże, *Warszawskie średnie szkolnictwo ogólnokształcące w l. 1918—1939* [w:] *Warszawa II Rzplitej*, z. 5, Warszawa 1973; W. Lipiec, *Kultura i oświata Łodzi w okresie międzywojennym*, Łódź 1973; J. Miąso, *Oświata dorosłych w Warszawie na przełomie XIX i XX w.* [w:] *Warszawa XIX w.*, z. 2, Warszawa 1971; E. Podgórska, *Rozwój oświaty w Łodzi do 1918 r.*, Łódź 1973; też, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808—1914*, Łódź 1966; H. Polak, *Szkolnictwo i oświata polska w Wolnym Mieście Gdańsku 1920—1939*, Gdańsk 1978; J. Stoiński, *Szkolnictwo średnie w Wielkim Księstwie Poznańskim w I połowie XIX w. (1815—1850)*, Poznań 1972. Oraz — dzieje poszczególnych szkół, zwłaszcza średnich i wyższych.

⁵⁸ M.in.: *Dzieje Towarzystwa Naukowego w Toruniu. 1875—1975*, t. 1 1875—1945, Toruń 1977; Z. Gostkowski, *Dziennik Łódzki 1884—1892. Studium nad powstawaniem polskiej opinii publicznej w wielonarodowym mieście fabrycznym*, Łódź 1963; J. Hulewicz, *Akademia Umiejętności w Krakowie*, Wrocław 1958; J. Kras, *Życie umysłowe Krakowa w latach 1848—1870*, Kraków 1977; J. Kulczycka-Saloni, *Życie literackie Warszawy w latach 1864—1892*, Warszawa 1970; Z. Sokół, „*Gazeta Białostocka*”, pierwszy polski tygodnik społeczno-kulturalny w Białymstoku w latach 1912—1915, „*Rocz. Biał.*”, IX, 1970; *Kraków. Jego dzieje i sztuka*. Praca zbiorowa pod red. J. Dąbrowskiego, Warszawa 1965; *Kraków stary i nowy. Dzieje kultury*. Praca zbiorowa pod red. J. Bieniarzówny, Kraków 1968; M. J. Lech, *Drukarnie, księgarnie, biblioteki i czytelnice w guberniach siedleckiej, łomżyńskiej i suwalskiej Królestwa Polskiego w l. 1867—1905*, „*Rocz. Biał.*”, XII, 1974; R. Taborski, *Życie literackie młodopolskiej Warszawy*, Warszawa 1974. Liczne artykuły w Studiach Warszawskich na temat kultury muzycznej, życia literackiego i naukowego, ruchu wydawniczego, prasy, radia, filmu itd.

⁵⁹ M.in.: S. Dąbrowski, *Życie teatralne w Siedlcach w l. 1784—1929*, „*Rocznik Mazowiecki*”, II, 1969; J. Formanowicz, *Historia Teatru Miejskiego w Bydgoszczy w latach 1920—1939*, Warszawa 1978; J. Grot, *Teatr krakowski pod dyrekcją Hilarego Meciszewskiego 1843—1845*, Wrocław 1967; M. Kaczorowska-Herman, *Andrzeja Mielewskiego Teatr Popularny w Łodzi (1910—1913)*, Łódź 1970; S. Kaszyński, *Dzieje sceny kaliskiej 1800—1914*, Łódź 1962; E. Kraśniński, *Warszawskie sceny 1918—1939*, Warszawa 1976; A. Kuligowska, *Trudne początki. Teatr łódzki w latach 1844—1863*, Wrocław 1976; B. Lasocka, *Teatr łwowski w latach 1800—1842*, Warszawa 1967; *Pięćdziesiąt lat Teatru Śląskiego im. Stanisława Wyspiańskiego w Katowicach* (Red. nauk. Z. J. Nowak), Katowice 1976; J. Szczublewski, *Wielki i smutny teatr warszawski (1868—1900)*, Warszawa 1963; T. Światała, *Opera Poznańska 1919—1969. Dzieje teatru muzycznego*, Poznań 1973. Oprócz monografii liczne rozprawy, szczególnie w „*Paśmieniku Teatralnym*”.

⁶⁰ Na przykład: J. Buszko, *Ruch socjalistyczny w Krakowie 1890—1914 na tle ruchu robotniczego w zachodniej Galicji*, Kraków 1961; S. Kieniewicz, *Warszawa w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1965; H. Kiepuska, *Warszawa w rewolucji 1905—1907*, Warszawa 1974:

Liczne już miasta doczekały się prób syntetycznego opracowania swych dziejów. Wiele z nich powstało w wyniku znacznego ostatnio ożywienia badań regionalnych. Przeważają opracowania w długich ciągach chronologicznych, częstokroć wiążące dzieje miasta i regionu. Sposób ujęcia i wartość tych publikacji jest bardzo nierówna — od poważnych syntez naukowych, poprzez popularnonaukowe zarysy całości dziejów (przeważnie wyprzedzające syntezę naukowe), do zbiorów artykułów i szkiców na różnym poziomie.

Jeśli chodzi o omawianą epokę, trzeba odnotować, że ukazała się już naukowa synteza poświęcona dziewiętnastowiecznej Warszawie pióra S. Kieniewicza⁶¹, oraz monografia, *Łódź. Dzieje miasta t. I — do 1918 r.* (red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa 1980). Można też wymienić opracowania naukowe i popularnonaukowe dziejów miast w wybranych okresach XIX i XX w., o zróżnicowanym ukierunkowaniu tematycznym, ale ukazujące pewne kompleksy zagadnień⁶². Wśród nich zasługują na uwagę wyniki badań nad kształtowaniem się miast przemysłowych oraz Warszawy w okresie jej intensywnej industrializacji⁶³. Śląski Instytut Naukowy w Katowicach wydaje od drugiej połowy lat sześćdziesiątych serię monografii miast Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego z podtytułem. *Zarys rozwoju miasta*⁶⁴. Ich części historyczne są dość nierówne co do zakresu i sposobu ujęcia; wynika to z różnego stopnia zaawansowania naukowych badań monograficznych nad dziejami tych miast.

Odrębne miejsce zajmują opracowania dziejów grup miast, najczęściej wybranych regionów i okresów⁶⁵, wśród nich także wymienione już studia

---

Kraków w powstaniu styczniowym, (Red. K. Olszański), Kraków 1968; T. Łepkowski, *Warszawa w powstaniu listopadowym*, Warszawa 1965; L. Trzeciakowski, *Walka o polskość miast Poznańskiego na przełomie XIX i XX w.*, Poznań 1964; *Warszawa w polskim ruchu robotniczym*, Warszawa 1976.

⁶¹ S. Kieniewicz, *Warszawa w latach 1795—1914. Dzieje Warszawy* pod red. S. Kieniewicza. t. III, Warszawa 1976.

⁶² K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w czasie pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1974; I. Homola, *Kraków za prezydentury Mikołaja Zyblikiewicza (1874—1881)*, Kraków 1976; Cz. Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne w Poznaniu 1815—1918*, Poznań 1965; J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864—1939*, Wrocław 1971. Do tej grupy należałoby także włączyć dwie monografie A. Szczypiorskiego o Warszawie pierwszej połowy XIX w. — por. przypis 50.

⁶³ A. Stasiak, *Miasto Królewska Huta. Zarys rozwoju społeczno-gospodarczego i przetrzennego w latach 1869—1914*, Warszawa 1962; Z. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974; J. Ziółkowski, *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice 1960; *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 roku*. Pod red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1973.

⁶⁴ Wydano już m.in. monografie Chrzanowa, Dąbrowy Górniczej, Katowic, Tych, Sosnowca, Zawiercia i Zabrze.

⁶⁵ Należą do nich syntetyczne artykuły zamieszczone w t. I dwutomowego wydawnictwa *Miasta polskie w Tysiącleciu*, Wrocław 1965; R. Kołodziejczyk, *Miasta polskie w okresie porzoborowym* oraz S. Arnold, *Miasta polskie w okresie międzywojennym*; U. Cynalewska, *Sytuacja społeczno-ekonomiczna miast wielkopolskich w międzywojennym dwudziestolecu*, Warszawa 1977; A. Jezierski, *Ekstensywny rozwój miast w regionach rolniczych na przykładzie województwa białostockiego* [w:] *Między feudalizmem a kapitalizmem. Studia z dziejów gospodarczych i społecznych*, Wrocław 1976; K. Sarna, *Z badań nad urbanizacją górnośląskiej niecki węglowej (do 1914 r.)*, „Zesz. Nauk WSP w Katowicach”, nr 32, Prace Historyczne, 1967; A. Wędzki, *Z przeszłości miasteczek zachodniego pogranicza Suwalszczyzny*, „Rocz. Biał.”, XII, 1976. Problematykę miast uwzględnia także E. Kaczyńska, *Spoleczeństwo i gospodarka...* (por. przypis 31).

nad rozwojem i strukturą miast oparte na kryterium zaludnienia⁶⁶. Waga tego kierunku badawczego jest bezsporna, prowadzą one bowiem do przygotowania syntezy przedstawiającej problemy przyspieszonych procesów urbanizacji ziem polskich epoki uprzemysłowienia i przemian w strukturze miejskiej.

Biorąc pod uwagę obecny stan badań, postulat pełnych ujęć syntetycznych dziejów miast polskich epoki kapitalizmu, czy też krótszych okresów chronologicznych, wydaje się przedwczesny. Odnośnie do XIX w. ciągle jeszcze podziały zaborowe są trudne do przezwyciężenia. Dlatego też istnieje potrzeba podjęcia prób syntetycznych opracowań poszczególnych problemów dziejów miast w dłuższych okresach oraz szerszych tematycznie wstępnych syntez regionalnych, dla XIX w. zaś — dzielnicowych. Takie syntezy mogłyby stać się podstawą trójzaborowych ujęć porównawczych, a dla dwudziestolecia międzywojennego ujęć w skali całego kraju.

Stosunkowo najmniej zbadano dotychczas ekonomiczne czynniki rozwoju miast, jednak z wyraźnym akcentem położonym na przemysł. Obecne zaawansowanie i tok badań nad społeczeństwem rokuje nadzieję na rychłe opracowanie wstępnej choćby syntezy. Warto odnotować, że aspekty gospodarcze i społeczne, a także demograficzne w dziejach miast traktowane są na ogół we wzajemnych powiązaniach. Jeśli chodzi o inne wątki badawcze, są one i bardziej niepełne i rozwijane niejako autonomicznie. Traktowanie różnorodnych aspektów dziejów miast z uwzględnieniem wzajemnych związków i uwarunkowań wysuwa się więc jako jeden z postulatów.

Niezbędne jest odniesienie poszczególnych zjawisk i problemów życia miejskiego do ośrodków różnej kategorii wielkości i o różnym charakterze funkcjonalnym. Podobnie jak w badaniach nad epoką przedrozbiorową i społecznością zmierzać trzeba do ujęć typologicznych. Mają one istotny walor syntetyzujący oraz porównawczy — zarówno w długim ciągu dziejowym, jak i w poszczególnych przekrojach chronologicznych (także w skali międzynarodowej). Poważny dorobek metodyczny geografii w tej dziedzinie, może znaleźć zastosowanie — ze względów źródłowych — tylko w pewnym zakresie, niewątpliwie jednak powinien odegrać rolę inspirującą.

---

⁶⁶ Por. przypisy 14 i 16.